

ГАСТРОНОМІЧНА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Брижіцька І. П.

*кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка
Національної академії наук України
вул. Михайла Грушевського, 4, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-7424-7773
ira_b2008@ukr.net*

Ключові слова: Григорій Сковорода, автор, їжа, напої, лист, бароко, символ.

У статті аналізується гастрономічна лексика творів Григорія Сковороди, яка у письменника є яскравим прикладом не лише матеріального, а й духовного надбання народу. Дослідження віршів, байок, діалогів, трактатів та притч письменника дало змогу проаналізувати особливості кулінарних смаків його персонажів. Описано страви, які вони споживали та пригощали ними гостей. На матеріалах епістолярної спадщини подано цікаві факти з життя письменника, пов'язані з їжею, його улюблені страви та напої. Дослідження листів до друзів у різний період життя філософа свідчать про його прихильність до здорового харчування. Проаналізовано вплив медичної літератури та праць античних філософів на формування уявлень Григорія Сковороди про тілесне та духовне здоров'я від вживання їжі та спиртних напоїв. Увагу зосереджено на листах письменника з корисними порадами щодо особливостей дієти. Листи Григорія Сковороди до учня Михайла Ковалинського та друзів зберегли чимало згадок про конкретні життєві випадки, пов'язані зі станом здоров'я та хворобами від неправильного харчування. Розглянуто поради письменника із застереженням надмірного споживання їжі та зловживання хмільними напоями, а також настанови щодо вживання холодних та гарячих страв, їх лікувальних і зцілювальних властивостей. Проаналізовано назви продуктів харчування, які набувають у творах філософа символічного значення. Наведено приклади українського кулінарного фольклору, які письменник використовував у своїх творах: прислів'я, приказки, афоризми. За ознакою найменування їжі зроблений поділ на групи: їжа (продукт, страва, напій), властивість (смак). Окрім цього, значна увага приділена умінню Григорія Сковороди не лише характеризувати страви, а й здатності розкривати індивідуальні й типові риси характерів персонажів.

COVID-19 METAPHORS IN ENGLISH AND UKRAINIAN MEDIA DISCOURSE: GASTRONOMIC VOCABULARY OF HRYHORII SKOVORODA'S WORKS

Bryzhytska I. P.

PhD in Philology, Research Fellow

Shevchenko Institute of Literature of the National Academy of Sciences of Ukraine

Mykhaila Hrushevskoho str., 4, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-7424-7773

ira_b2008@ukr.net

Key words: *Hryhorii Skovoroda, author, food, drinks, letter, baroque, symbol.*

The article analyzes the gastronomic vocabulary of Hryhorii Skovoroda's works as a vivid example of not only material, but also spiritual wealth. The study of writer's poems, fables, dialogues, treatises and parables made it possible to analyze the peculiarities of culinary tastes of his characters. The dishes, which characters consumed and treated the guests are described in the article. The epistolary materials present interesting facts from the writer's life related to food, his favorite dishes and drinks. Letters to his friends in different periods of the philosopher's life testify his commitment to healthy eating. Medical literature and the works of ancient philosophers influenced Skovoroda's ideas about physical and spiritual health from the consumption of food and alcoholic beverages. Attention is paid to the writer's letters with useful advice on the diet peculiarities. Hryhorii Skovoroda's letters to his student Mykhailo Kovalynskyi and friends have preserved many references to specific life incidents related to health conditions and diseases caused by improper nutrition. The writer's recommendations with caution against overeating and abuse of intoxicating drinks, as well as advice on using cold and hot dishes, their medicinal and healing properties, are considered. The names of food products, which acquire symbolic meaning in philosopher's works are analyzed. Examples of Ukrainian culinary folklore that the writer used as proverbs, sayings, aphorisms in his works are given. Based on the name of the food, they are divided into groups: food (product, dish, drink), property (taste). In addition, considerable attention is paid to the author's ability not only to describe dishes, but also to reveal individual and typical traits of the characters.

Постановка проблеми. Попри активне вивчення творчості Григорія Сковороди, гастрономічна лексика філософа досі залишається не досить дослідженою, хоча привертала увагу багатьох учених.

Публікації Д. Чижевського [9], Л. Ушкалова [4; 5; 6], Г. Ноги [2] зосереджені на аналізі творчості Сковороди та становлять потужну основу, яка дозволяє вирішувати поставлену проблему. Спостерігається інтерес науковців до проблеми символізму у творах письменника, де актуальним є дослідження рослинної їжі та вина. Зокрема, Дмитро Чижевський здійснив опис найменувань образів-символів низки рослинних продуктів. На окремі гастрономічні вподобання в епістолах Сковороди посилається у своїй праці Геннадій Нога. Провідний сквородинознавець Леонід Ушкалов подає історіографію цього питання [4]. Сковородинознавчі праці дослідників аналізують лише окремі аспекти кулінарної лексики.

Мета дослідження – систематизувати матеріал про гастрокультуру у творах Сковороди. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: а) проаналізувати опис харчування у листах Сковороди; б) дослідити українську кухню у повсякденності персонажів; в) розкрити значення того чи іншого продукту або страви в житті українців.

Предмет дослідження охоплює зображення української кухні у творах Сковороди.

Об'єкт дослідження становлять байки, притчі, листи, а також філософські діалоги, трактати, поезія.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гастрономічна лексика трапляється у багатьох літературних творах від давнини до наших днів, до того ж у різних жанрах. Літературне меню можна скласти за поетичними творами, романами, повістями, оповіданнями, біографічними книгами і навіть з кореспонденції. Значне місце у біблійних текстах займають історії, в яких згадано про

їжу або зосереджено на ній увагу, як у побутових ситуаціях, так і в моральних настановах та життєвих повчаннях. Назви продуктів харчування знаходимо у «Повісті минулих літ», «Літописі руському», «Повчанні Володимира Мономаха», у «Слові про Ігорів похід», «Літописі Григорія Грабянки» та ін. Важливим джерелом у дослідженні української кухні стали твори Івана Вишенського, Лазаря Барановича, Івана Величковського, Климентія Зіновієва, які донесли до нашого часу чималий пласт кулінарної лексики. І таких прикладів чимало.

Культура харчування яскраво представлена у творах українського любомудра Григорія Сковороди (1722–1794 рр.), зокрема у листах, поетичних та прозових текстах.

Тема побуту, на перший погляд, доволі неодноточна. Часто дослідники вважають зайвим відтворювати гастрономію засобами мистецтва слова, визнаючи її занадто прозаїчною. Однак саме такі теми, за словами провідного сквородознавця останніх десятиліть Л. Ушкалова, надають біографії письменника «якомога більшої глибини» [5], відтворюють його звички та зацікавлення. Насамперед варто згадати книгу Михайла Ковалинського «Жизнь Григорія Сковороды» (1794) [1], яка містить ґрунтовну розвідку про життя та гастрономічні вподобання мандрівного філософа. У спогадах про свого наставника й учителя М. Ковалинський писав: «Пищу имѣл состоящую из зелій, плодов и молочных приправ; употреблял оную ввечеру по захожденіи солнца; мяса и рыбы не вкушал не по суевѣрію, но по внутреннему своему расположенію» [1, с. 1350].

Важливим джерелом розкриття гастрокультури того часу стали епістолярні твори Сковороди, зокрема до учнів та друзів. Знаючи смаки мандрівного філософа, харківські купці неодноразово підтримували його матеріально та щедро обдаровували. Відомо, що неабиякою пристрастю давнього мислителя був чай з лимоном і пармезаном. У листі від 30 березня 1786 р. до Якова Правицького Сковорода ненав'язливо просить свого учня про послугу: «Пришли, друже, лимончиков пару: да прохладится болѣзнь моя. Или соку черносмородиннаго, или журавлично-ягоднаго, или каковаго-либо. Для чаю. Остатки горячки мучат мене» [3, с. 1237]. Рік по тому (18 січня 1787 р.) він знову звернувся у листі до Правицького: «Пришли, друже, барыльце пива бабаискаго. И то, аще не в труд. Я всѣм доволен. Слава Богу!» [3, с. 1240]. Сучасники, які знали Григорія Савича особисто, зазначали, що філософ був поціновувачем вишуканих вин. Лист до Правицького, датований 7 жовтня 1787 р., починається словами зі Святого Письма: «Всепокорно благодарю за кровь гроздову. Мы с братом Василием абіе разрѣшили

и, желая вам и всему вашему дому с любезною Христиною здравія, потягли в собственное наше здравіе лѣпо-лѣпо. Еще ожидаю из Харкова...» [3, с. 1242]. Доброзичливою емоційністю та нотками сакральної символіки наповнений інший лист до Правицького від 4 серпня 1788 р.: «Благодарю вам и Христинѣ за гроздову кровь. Питейный и ядейный монумент есть живѣе очесныя памятки. Юлія Цесаря точію единойды во іюлѣ поминаем, а нашего истиннаго кесаря и Христа еженденно хлѣб и вино, аки зеркало нам...» [3, с. 1243].

У числі друзів українського Сократа було багато видатних харківських купців, серед яких слід згадати Єгора Урюпіна. З приватної кореспонденції бачимо, що давній мислитель був бажаним гостем його дому. У листі від 10 червня 1790 року, дякуючи за гостинність, Сковорода пише: «Благодарю Богу и тѣбе, друже, за твое мнѣ страннопріимство. Седмицу у тебе почил старец Сковорода, аки в матернем домѣ. Да воздаст же тебѣ той, иже на свой щет пріемлет все даемое нищим! Я вашим вином не только в дорогѣ, но и в дому ползовался!» [3, с. 1288].

Сковорода виокремлює не лише гастрономічні властивості вина, а й щедро ілюструє такі напої, як медовуха, нектар, муст, сікера, пиво, квас, репрезентовані у таких рядках: «Он наполнил стаканище крѣпкаго меда» [3, с. 930]. Чи: «Они пили крѣпкий мед, хмѣльное пиво и питіе, или сикеру (головичник). Дѣти же – воду и квас» [3, с. 930]. Осібну роль у творах письменника становить «сікера» – хмільний напій, виготовлений способом бродіння фруктових соків (окрім винограду), з додаванням меду. Цей напій згадується у книзі Притч Соломона: «Дайте сикеру погибающему и вино огорченному душею; пусть он выпьет и забудет бедность свою и не вспомнит больше о своем страданіи» (31:6, 7). Промовисто наведені слова у П'ятикнижжі Мойсея: «Хлеба вы не ели и вина и сикера не пили, дабы вы знали, что Я Господь Бог ваш» (29:6). Яскраве визначення проти вживання алкоголю можна знайти в книзі пророка Ісаї: «Горе тем, которые с раннего утра ищут сикеры и до позднего вечера разгорячают себя вином» (5:11). Або в Євангелії від Луки: «Ибо он будет велик пред Господом; не будет пить вина и сикера, и Духа Святаго исполнится еще от чрева матери своей» (1:15).

Глибшому розкриттю гастрономічних уподобань Сковороди сприяють факти, що дозволяють припустити певну обізнаність філософа у природознавстві. У листі від 10 червня 1790 р. мислитель просить свого товариша, провізора Петра Пискунівського, надіслати деякі інгредієнти для виготовлення спиртної напою: «Пришли мені, будь ласка, хоч один пучок золототисячника

або бенедиктової трави. Настоїмо його на вині або на сикері. Коли пришлеш, зробиш нам дуже велику послугу» [3, с. 1289]. Цілющі властивості рослин добре відомі в античній медицині, якою, вочевидь, цікавився Сковорода. Бенедиктову траву (татарник звичайний, чортополох, будяк) та золототисячник, настояних на спиртних напоях, вживали для фізичного зміцнення організму та лікування певних недуг.

З кінця XVII–XVIII ст. в Україні почали друкуватися різними мовами «Лікарські та господарські поради», а також вчення з медичної тематики античних авторів Платона, Арістотеля, Плутарха, Сократа, Сенеки, Гіппократа. Найімовірніше, під впливом літератури медичного спрямування та праць улюблених античних філософів сформувалися медичні переконання Сковороди про здоровий спосіб життя та правильне харчування. Широкий діапазон думок-настанов з цієї теми представлено у листах до М. Ковалинського. Адаптуючи знання античної медицини до своїх уявлень про основи тілесного й духовного здоров'я, мислитель застерігає молодшого друга від надмірного вживання їжі та алкоголю. Так, у листі, датованому 23–26 січня 1763 р., він пише: «Дехто, як каже Сократ, живе, щоб їсти й пити, а ж – навпаки» [3, с. 1102–1103]. Вчення Сократа було для давнього мислителя джерелом прикладів у вихованні свого учня, тому він пише: «Сократ під час чуми залишився здоровим, бо звик до найсвятішого життя, до простої й помірної їжі. <...> Більшість людей до нестями об'їдається м'ясом і обпивається різними хмільними напоями. Що ж дивного в тому, коли за причиною йде дія? Саме від цієї найприроднішої матері виникли всі раніше згадані зарази» [3, с. 1102]. Свої настанови Сковорода ілюстрував життєвими прикладами та радив протистояти будь-якій спокусі, «зменшуючи надмірне вживання їжі» та «уникаючи вогню, породженого вином», звідки, на думку учителя-філософа, виникають «всі пороки душі, а з останніх, своєю чергою, – всі хвороби тіла» [3, с. 1103–1104]. Цей лист завершується дружньою порадою: «Тебе спонукають до надміру? Але ти побори в собі той порочний сором, що не наслідуються відповісти відмовою, тепер уже привчи себе до цієї святої стійкості й скажи: мені це не корисно, хоч ви й кажете, що для чистих все чисте» [3, с. 1103–1104]. Цитовані рядки стверджують, що до спиртних напоїв та їжі філософ ставився з мудрою стриманістю.

Для посилення дієвості окресленого питання міри Сковорода робить акцент на гармонійному поєднанні душі та тіла. У листі до М. Ковалинського (кінець лютого – початок березня 1763 р.) він пише: «Хіба не здається тобі несповна розуму той, хто геть нічого не дає тілу або подає йому

лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, та, з другого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника». Відтак філософ робить висновок: «Найпрекрасніше і божественне правило: нічого над міру» [3, с. 1117].

Характеристику важливого аспекту здорового харчування учитель-філософ подає у листі до Василя Максимовича: «Правда, що я нїкаторим совѣтовал, чтоб оны опасно поступали с вином и мясом, а иногда совѣм их от того отводил, разсуждая горячую их младость. <...> Подлинно всякой род пищи и питія полезен и добр есть, но разсуждать надобно время, мѣсто, мѣру и персону» [3, с. 1268].

Кулінарна лексика як маркер власної ідентичності знайшла своє відображення у працях та цитатах античних авторів. Парафрази давньогрецького філософа Піфагора плідно прислужилися учителю-наставнику у творі «Кольцо...»: «Может статься, что мы разсуждаем о мирѣ так, как древнии разсуждали о пифагоровских бобах. Между многими его гадательными реченіями есть и сіе: “Не ѣж бобов”» [3, с. 576]. Незважаючи на те що боби є однією з найуживаніших страв українців, Сковорода покликається на Піфагора, який утримувався не тільки від м'яса, але й від бобів. З іншого боку, письменник наводить біблійний контекст, у якому йдеться про боби як широковживаний продукт: «Питайся с ними бобами. Не пій вина и сікеры. Яждь хлѣб и воду в мѣру» («Бешда...») [3, с. 433]. Чи: «Ядуци со сладостію бобы, зрит Бог» («Убогий жайворонок») [3, с. 928].

В одному з листів до М. Ковалинського мислитель доречно наводить поради античного філософа Клавдія Галена: «Я хочу, щоб у ці весняні дні ти менше спав і вживав холоднішу їжу. Враховуй жар твоєї юності, тепло весни, сидяче життя і твою надзвичайну старанність. Нещодавно (вчора) я випадково прочитав у Мюре, що Гален, другий після Гіппократа батько лікарів, міркуючи про здоров'я, висловив думку, що хлопцям та юнакам слід вживати холоднішу, а старим – теплішу їжу. Поза сумнівом, такий автор гідний довіри. Бо з гарячої їжі розвивається зайва вологість, а звідси катар, який усі лікарі вважають причиною всіх хвороб. Катар – це нежить [нежид], а нежить – не що інше, як гній, що згустився з надмірного жару й надмірної гарячої їжі, або це волога, згущена жаром. Тому-то греки називають жар у тілі, або гній, флегмою. Лікування ж полягає в тому, щоб бути веселим і бадьорим. Але матір'ю цього є тверезість, яка означає не тільки помірне й холодне пиття, але й таку саму їжу. Не буде тверезим той, хто перевантажує себе їжею, хоч би він і не пив вина» [3, с. 1125]. Слід зазначити, що найповніше відтворити кулінарну лексику допомагають асоціативно-символічні озна-

чення смакових відчуттів. Так, наприклад, у наведеному листі смаковими властивостями продуктів харчування є концепти «холодний» та «гарячий». У творах письменника помітно домінують прототипні концепти «солодкий» та «гіркий», що розмежують приємне і неприємне: «Сладкая пища да красная клѣтка» [3, с. 157]. Чи: «Больному всякая пища горка» [3, с. 664]. Або: «Корень его горкій, но плоды сладчайшие» [3, с. 172]. За слушним зауваженням І. Франка, «враження смаку» в процесі харчування подається в літературі «для того, щоб зняти абстрактність» цього процесу, надати йому «приємного і неприємного чуття взагалі» [8, с. 80].

У процесі своєї письменницької діяльності Сковорода заглиблювався у біблійний контекст, який служив йому джерелом висловів та образів. Символічний образ зерен «проріс із Священного Писання» та постав семантичним зерном Божого Слова. Образи хліба, колоса, зернини вказують на постать Спасителя, вино символізує кров Христа: «Бачиш очима вино тут і хліб, проте розумом видно / Господа Бога, який, тіло прибравши, сховавсь» [3, с. 149].

У листі від 3 жовтня 1782 р. до Якова Правицького письменник послуговується цитатою з книги пророка Ісаї: «На горѣ сей испіют радость, испіют вино» [3, с. 1233]. Виведений із сюжету Давидових псалмів образ вина оприявнений у символічній сполуці з хлібом: «Крошка хлѣба и ложечка вина не насыщающая тѣла... Не сей ли вид преобразуется в пищу премудрости Его, укрепляющая и веселящая сердце?» [3, с. 873]. Символічного образу вічності – кола набувають продукти, які мають круглу форму. У філософському діалозі «Кольцо...» це засвідчують хліб, яблука, яйця, гарбуз, кавун, боби, горох, виноград, зерно. Слова мудрості давній мислитель шукає з Притч Соломона, які прочитуються із таких рядків: «Мелзи (де) млеко, и будет масло» [3, с. 1244]. У листі до М. Ковалинського письменник промовисто наводить слова з повчання апостола Павла: «Нехай найсвятіший Утішитель зробить у свій час так, щоб ти, відкинувши давнє й грубе, покинувши навіть молоко самого благочестя, захотів нової їжі, гідної християнського мужа, щоб до тебе можна було допасувати пророцтво про Юду: зуби його біліші від молока» [3, с. 1131]. За твердженням Валерія Шевчука, «Сковорода бачив Біблію як світ символів, тобто закодованих знаків» [10, с. 44].

Гастрономічний простір Сковороди ілюструють фрагменти з повсякденного життя персонажів: «Возлюбленный друже и брате мой, – сказал тогда Алауда, – вкусно ты вкушал у нас бобы. <...> Прошу же еще покушать рѣпы, послѣ капусты и послѣ бобов. Увѣнчает же трапезу нашу ячменная с маслом кутия» [3, с. 929]. Дав-

ньогрецьку богиню Аструю господарі «приняли и учествовали <...> яичницею и ячменною с маслом кутиєю» («Убогий жайворонок») [3, с. 930]. Хлібна, борошняна їжа урізноманітнювалася переважно овочами, а також «маслом і молоком» [3, с. 749]. Слід зауважити, що на самих процесах приготування страв давній мислитель не зупинявся. Воднораз упадає в очі дивовижна близькість персонажів та автора, звичним харчуванням якого були здебільшого овочі, коренеплоди, ягоди, злаки, молоко. Простота у всьому – це був життєвий шлях філософа: «Ничего я не желатель, кромѣ хлѣба да воды, / Нищета мнѣ есть пріятель, давно мы с нею сваты» [3, с. 62]. Чи: «Пища в зеллѣ, в млекѣ, в зернѣ. Се стол ранній и вечерній!» [3, с. 932].

Отже, глибоко вкорінена гастрономічна лексика у творах Сковороди виявляє не лише обізнаність українського любомудра у питаннях харчування, але й збагачує кулінарну культуру. Все це разом дає широке уявлення про українську кухню XVIII ст.

Висновки і перспективи подальших розробок. Гастрокультура у творах Сковороди – тема перспективна, яка ще чекає на своїх дослідників, оскільки є вагомим частиним національної традиції українського народу. Існує безліч влучних висловлювань та афоризмів, що стосуються харчової та побутової лексики у творах Сковороди, які заслуговують на окреме дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковалинський М. І. Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусе. *Г. Сковорода. Повна академічна збірка творів / упоряд. та відп. ред. Л. В. Ушкалов.* Харків–Едмонтон–Торонто : Майдан, 2011. С. 1343–1386.
2. Нога Г. М. Листи Григорія Сковороди. Особистісне в контексті універсального. *Студія Польсько-Українська.* Варшава, 2022. № 9. С. 107–121.
3. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / упоряд. та відп. ред. Л. В. Ушкалов. Харків–Едмонтон–Торонто : Майдан, 2011. 1400 с.
4. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. Харків : Майдан, 2004. 776 с.
5. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода і антична культура. Харків : Знання, 1997. 180 с.
6. Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода. Харків : Фоліо, 2013. 123 с.
7. Ушкалов Л. В. Ловитва невловного птаха: життя Григорія Сковороди. Київ : Дух і Літера, 2017. 368 с.
8. Франко І. Я. Зібрання: в 50 т. / ред. вид.: Г. Д. Верес, О. Н. Мороз. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 31. 596 с.

9. Чижевський Д. І. Історія української літератури: від початків до доби реалізму. Тернопіль : Феміна, 1994. 480 с.
10. Шевчук В. О. Пізнаний і непізнаний Сфінкс: Григорій Сковорода сучасними очима. Київ : Пульсари, 2008. 528 с.

REFERENCES

1. Kovalynsjkyj, M. I. (2011). *Zhyznej Hhryghorija Skovorody. Pysana 1794 ghoda v drevnem vkuse* [The life of Hrigory Skovoroda. Written in 1794 in an ancient style]. *Gh. Skovoroda. Povna akademichna zbirka tvoriv* [H. Skovoroda. A complete academic collection of works]. Kharkiv–Edmonton–Toronto : Majdan, pp. 1343–1386.
2. Nogha, Gh. M. (2022). *Lysty Ghryghorija Skovorody. Osobystisne v konteksti universaljnogho* [Letters of Hrigory Skovoroda. The personal in the context of the universal]. *Studija Poljsjko-Ukrajinsjka*. No. 9, pp. 107–121.
3. Skovoroda, Gh. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv* [H. Skovoroda. A complete academic collection of works]. Kharkiv–Edmonton–Toronto: Majdan, 1400 p.
4. Ushkalov, L. V. (2004). *Ghryghorij Skovoroda: seminariji* [Hryhoriy Skovoroda: seminars]. Kharkiv : Majdan [in Ukrainian].
5. Ushkalov, L. V. (1997). *Ghryghorij Skovoroda i antychna kuljtura* [Hryhoriy Skovoroda and ancient culture]. Kharkiv : Znannja [in Ukrainian].
6. Ushkalov, L. V. (2013). *Ghryghorij Skovoroda* [Hryhoriy Skovoroda]. Kharkiv : Folio [in Ukrainian].
7. Ushkalov, L. V. (2017). *Lovyttva nevlovnogho ptakha: zhyttja Ghryghorija Skovorody* [Catching the elusive bird: the life of Hryhory Skovoroda]. Kyiv : Dukh i Litera [in Ukrainian].
8. Franko, I. Ja. (1981). *Zibrannja: v 50 t.* [Collection: in 50 t.]. Kyiv : Naukova dumka, T. 31 [in Ukrainian].
9. Chyzhevsjkyj, D. I. (1994). *Istorija ukrajinsjkoj literatury: vid pochatkiv do doby realizmu* [History of Ukrainian literature: from the beginning to the age of realism]. Ternopilj : Femina [in Ukrainian].
10. Shevchuk, V. O. (2008). *Piznanyj nepiznanyj Sfinks: Ghryghorij Skovoroda suchasnymy ochyma* [Known and unknown Sphinx: Hryhoriy Skovoroda through modern eyes]. Kyiv : Puljsary [in Ukrainian].